

KƏMALƏ NURULLA qızı NƏCƏFOVA

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Bakı Dövlət Universiteti

M. KAŞĞARI VƏ Y. BALASAQUNLU TÜRKCÜLÜYÜN BANİLƏRİ KİMİ

Hər bir etnosun tarixi onun öz mövcudluğunu və varlığını qoruyub saxlamaq uğrunda amansız mübarizələrdə keçir. Bütün hallarda etnoslar yalnız fiziki deyil, həm də varlığını qorumaq uğrunda mübarizə aparır. Mübarizə vasitələri arasında etnik özünəməxsusluğu təşkil edən faktorlar, o cümlədən ədəbiyyat və mədəniyyət faktoru mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

İslam dininin yaranması yalnız dünyanın siyai-dini mənzərəsini dəyişdirmədi, eyni zamanda bir çox xalqların, o cümlədən türk xalqlarının inkişafının sonrakı mərhələsinə, etnik-milli mövcudluğuna, müstəqil dövlət quruculuğu sahəsindəki fəaliyyətinə, həyat və düşüncə tərzinə, mentalitetinə və s. xüsusi təsir göstərdi. İslam dini yaranandan sonra bir sıra xalqlar kimi, əksər türk xalqları da islami etiqadı, dini inancları seçdilər. İlk mərhələdə necə yayılmasından asılı olmayaraq, sonradan islam türk etnosu üçün yalnız imana çevrilmədi, eyni zamanda etnik-milli özünəməxsusluqların vacib atributlarından biri oldu və təbii ki, etnik-milli ədəbiyyat və mədəniyyət inkişafında islami dəyərlərə daha çox istinad etməyə başladı.

İslamdan öncə müxtəlif dinlər türklər arasında yaygın bir halda idi. İslam ordularıyla təmasa girmədən öncə türklər zərdüş, buddist, manixəizm və qismən xristian dinində idilər. İslam istilasından sonra bir çox oğuz boyları dinlərini dəyişdirərək müsəlman oldular. Hicrətin IV yüzilliyindən sonra türk dünyası tamamilə islam təsiri altına girdi və islamlaşdı. Türklər öz adətlərini islamiyyətdən sonra belə eynən mühafizə etdilər. Öz inanclarına islami bir rəng verdilər və onun pərdəsinə büründülər (7, s. 3).

İslamın türklər arasında, xüsusilə, Orta Asiyada kütləvi şəkildə yayıldığı məlumdur. Bir sıra görkəmli tədqiqatçıların qeyd etdiyi kimi, IX-XI əsrlərdə Orta Asiya geniş mənada Türkünstanın mənəvi-mədəni cəbbəxanası olub: əsas dinlərin, o cümlədən də islamın türk təfəkkütü tərəfindən necə qəbul edildiyini, onun hansı dəyişikliklərə məruz qaldığını, hansı təriqətlərə rəvac verdiyini, heç şübhəsiz, birinci növbədə Orta Asiya regionu əks etdirir və görünür, nə Volqaboyu, nə Qafqaz, nə də Kiçik Asiya türk-islam mədəniyyətinin mənşəyi Orta Asiyadan kənarda öyrənilə bilməz –ilk türk müsəlmanları, ilk təriqətçi-sufilər, Qurana ilk türk təfsirləri buradan çıxır (2, s. 12).

Dünyanın müxtəlif yerlərində yüzillərdən bəri öz mədəniyyətləri və ənənələriylə yaşayan müxtəlif mədəni millətlər islamiyyətə girincə, islamiyyətin də onlara təsir etməsi labüd idi. Müsəlmanlar arasında təsəvvüf cərəyanı yaranıb yayıldıqdan sonra bunun ədəbiyyata təsir göstərməməsi mümkün deyildi. Belə bir zamanda türk sufiliyi XI-XII əsrlərdə təşəkkül tapdı və onun ən görkəmli nümayəndəsi Türkünstanın Sayram şəhərində göz açmış Əhməd Yəsəvi oldu. İslam dəyərlərini türk mədəniyyəti dəyərləri ilə birləşdirərək türkcülüyə xidmət etmiş Əhməd Yəsəvi ilk türk sufi şairi, türk sufi ədəbiyyatının yaradıcılarından biridir. Ə.Yəsəvi öz hikmətlərini türkcə söyləməklə türkcəni daha yüksəkliklərə qaldırmağa çalışmışdır. Fars dilini bilməsinə baxmayaraq, türk dilinə üstünlük vermiş, farscanın meydan aldığı dövrdə türkcənin imkanlarını yüksək qiymətləndirmişdir. O, ilk türk sufi təriqətinin də əsasını qoydu, islam kontekstində türkün yolunu (təriqət yolunu) müəyyən etdi.

XX əsrdə türklərin milli düşüncəsi üç prinsip üzərində qurulur: türk dili (Mahmud Kaşğarlı), islam dininin mənəvi dəyərlərinin mahiyyəti (Seyid Əhməd Yəsəvi), müstəqil türk dövlətçiliyi (Yusif Balasaqunlu) (4, s. 134).

Türk etnosu başqa etnosun içində ərimədən öz adət və ənənələrini qoruyub saxlamaqla islam dinini qəbul etdilər. Türklər islam dinini qəbul etdikdən sonra əzəmətli islam dövlətləri təşkil etmişlər. İslam dinini ilk dəfə qəbul edən Orta Asiyada Qaraxanilər dövləti olmuşdur. Qaraxanilər islam dinini qəbul etməklə yanaşı, türk adət və ənənələrinə də bağlı qalıb, ilk islami türk mədəniyyəti əsərlərinin yaranmasına yardım etdilər. Onların zamanında “Qutadğu bilig” (Yusif Balasaqunlu) və “Divanü lüğət-it-türk” (Mahmud Kaşğarlı) əsərləri yaranmışdır.

Türk ziyalıları islam dininə deyil, islam dini pərdəsi altında türk etnosunun ərəbləşdirilməsi və ya farslaşdırılması siyasətinə qarşı qələmlə və sözlə mübarizə aparmışlar. Türkçülük tarixində etnik varlığın qoruyucusu kimi M.Kaşğarlının həyatı və elmi fəaliyyəti böyük nümunədir. M.Kaşğarının “Divanü lüğət-it-türk” əsəri etnik varlıq və mövcudluq uğrunda məqsədyönlü və sisteməlik mübarizənin ilk və əvəzsiz nümunələrindən biridir.

M.Kaşğarlıdan danışarkən “Divanü lüğət-it-türk” əsərində onun elmi əhəmiyyəti, bu fundamental əsərin yazılmasının əsas səbəbləri, ərəblərə türk dilini öyrətmək cəhdinin səbəbləri, məqsədini gerçəkləşdirmək naminə Məhəmməd peyğəmbərə istinad etməsi, onun istinadına haqq qazandırması, mütəfəkkirin qarşısına qoyduğu elmi məqsədi, türk dilini ərəb dilinin assimilyasiya səviyyəsinə çatan təsirdən qoruması məsələlərindən geniş bəhs edir. M.Kaşğarlı ilk dəfə olaraq türk tayfalarının və xalqlarının adlarını, türk dünyasının xəritəsini, türk folklorunun, şeirlərinin, nəsr nümunələrinin, atalar sözlərinin, türk dilləri arasında müqayisəli təhlilini, türk dillərinin qrammatikasını izah edir. Möhtəşəm türk dövlətlərinin hakimiyyəti zamanında türk dilinin öyrənilməsinin vacibliyini əsaslandırmağı bacarır: “Tanrının inayəti ilə günəş türk bürclərində doğdu və göylərin bütün dairələri onların mülkləri üzərində döndü. Tanrı onlara türk adını verdi, onları yer üzünə hakim qıldı. Dövrümüzün xaqanlarını onlardan çıxardı, dünya millətlərinin idarə cilovunu onların əlinə tapşırı, onları hamıdan üstün elədi, onları haqq üzrə qüvvətləndirdi. Türklərlə əlbir olanları və tərəfdarlarını əziz tutdu, türklərin sayəsində bütün arzularına çatdırdı, pislərin, qaragüruhun şərinə qorudu. Türklərin oxlarından qoruna bilmək üçün onların yolunu tutmaq hər bir ağıllı adama layiq və münasibdir. Dərdini söyləmək və türklərin könlünü fəth etmək üçün onların dilində danışmaqdan başqa yol yoxdur” (6; Ic., s. 54). M.Kaşğarlı öz elmi məqsədini, ərəblərə türk dilini öyrətməyi peyğəmbərin sözləri ilə təsdiqləyir: “And içərək deyirəm ki, mən bunu Buxaranın mötəbər imamlarının birindən və nişapurlu başqa bir imamdan şəxsən eşitmişəm. Onlar ikisi də sənəd-sübutla bildirirdi ki, peyğəmbərimiz qiyamətin əlamətlərini, axır zamanın fitnə-fəsadlarını və oğuz türklərinin ortaya çıxacağını söylədiyi vaxt “Türk dilini öyrənin, çünki onlar üçün uzun sürəcək hökmlərlik vardır” deyə buyurmuşdur. Vəbalı söyləyənlərin boynuna, bu hədis doğru isə, türk dilini öyrənmək çox vacib işdir, əgər bu söz doğru deyilsə, o zaman türk dilini öyrənməyi ağıl əmr edir” (6; Ic., s. 55).

“Divanü-lüğət-it-türk”ün ən mühüm özəlliyi onun sadə bir lüğət deyil, izahlı lüğət, daha doğrusu, ilk türk ensiklopediyası olmasıdır. Əsərdə min il bundan əvvəlki türklüyün bütün xüsusiyyətləri-başda dili və ədəbiyyatı olmaqla türkün tarixi, coğrafiyası, mədəniyyəti, iqtisadiyyatı, mənəvi-milli dəyərləri, psixologiyası, dünyagörüşü, həyat tərz, adət və ənənələri, ailə, qohumluq, qonşuluq və ümumən sosial münasibətləri, geyimi, silahları, mətbəxi, oyunları, əyləncəsi... bir sözlə, hər şeyi ideal şəkildə öz əksini tapmışdır (3, s. 9).

Türk xalqları ədəbiyyatında türkçülüyn tarixinin öyrənilməsində mühüm tədqiqat obyektlərindən biri Yusif Balasaqunlunun yaradıcılığıdır. Y. Balasaqunlunun yaşadığı dövrdə fars dili poeziya dili kimi türklər arasında geniş yayılmışdı. Dövlət işlərində fars dilinə üstünlük verilir, nəticədə farslar türkləri və onların dilini aşağılayırdı. Türk dili bədii yaradıcılıq, xüsusən poeziya və dövlət quruculuğu sahəsində ardıcıl şəkildə işlənmədiyinə görə passivləşmişdi. Məhz bu dövrdə Y.Balasaqunlunun ədəbi-mədəni, ictimai-siyasi əhəmiyyətinə görə əvəzsiz olan türk dilində “Qutadğu bilig” əsəri meydana çıxdı.

Yusif Balasaqunluya qədər türk müəllifi tərəfindən türk dilində, türklər haqqında, türk dövlətinə aid yazılan başqa əsər bizə məlum deyil. Yusif Balasaqunlu öz əsərində türklərə idarəçiliyə, yaxud xoşbəxtliyə, bilik qazanmağa gedən yolları göstərir. Əsərdə hadisələr adı çəkilməyən türk dövlətində baş verir. Əsərin bütün qəhrəmanları türk adını daşıyır. Burada türklər üçün vacib olan ədəbi, mənəvi, didaktik prinsiplər verilir. Əsər türkçülüyn, türk mənəviyyatının şah əsəridir.

“Qutadqu bilik”in misilsiz bədii dəyəri öz yerində, onun siyasi əhəmiyyətini tarixən düzgün qiymətləndirməliyik. Y.Balasaqunlu türk dövlətinin ədalət məcəlləsini müəyyənləşdirir, cəmiyyəti idarə qaydalarının əsasları haqqında fikir yürüdür, hökmdarın və dövlət adamlarının özünə də, cəmiyyətə də xeyir

gətirə biləcək bilik sahibi olması zərurətini ortalığa atırdı. O, ədəbiyyatın da bünyesini elmi biliklərsiz təsəvvür etmirdi. Bu mütəfəkkir şairin ilk dəfə söylədiyi söz dörd yüz il sonra “elmsiz şeir bünyesiz divardır” , -deyən M.Füzuli dühası səviyyəsində təsdiq edildi. Ağıllı və bilikli, cəmiyyəti mərifətlə idarə edən ideal hökmdar Nizami Gəncəvi üçün ideal olmasa da, belə hökmdarlara onun rəğbəti göstərir ki, bu əcdadımız da “Qutadğu bilig” ənənəsindən kənar olmamışdır. Dövləti və cəmiyyəti idarə etmək qaydalarını Nizamülmülk də yazmışdı. Onun “Siyasətnamə”si türk hökmdarlarına fars dilində ağıl və hikmət, siyasət öyrədən məşhur əsərdir. Amma türk hökmdarına türk dilində ilk hikmətli kitabı Y.Balasaqunlu vermişdir (5, s. 193). Əsərin adlandırılması barədə müəllif yazmışdır: “Bu kitab çox əziz bir kitabdır. Bu kitab hansı padşaha, ya hansı iqlimə çatdısa, fəvqəladə və nəhayətsiz gözəl olduğu üçün o ellərin hakimləri və alimləri tərəfindən qəbul olundu və hər biri ona dürlü ad və ləqəb verdilər. Çinlilər “Ədəbül müluk” adı verdilər. Maçin mülükünün hakimləri “Ayinül –məmləkət”, məşriqlilər “Zinətül-üməra” dedilər. İranlılar “Şahnameyi-türki”, bəziləri də “Pəndnameyi-müluk” adlandırdılar. Turanlılar isə “Qutadqu bilik” dedilər” (1, s. 3). Əsərin Türk “Şahnamə”si adlandırılması və Ə.Firdovsinin əsəri ilə eyni vəzndə yazılması türk dilinin yaradıcılıq imkanlarını ortaya qoydu. Türk dilinin də “Şahnamə” səviyyəsində, məhz əruz vəznində əsər yaratmağa qadirliyini sübuta yetirdi. Y.Balasaqunlunun türk hökmdarlarına dövləti türk törləri arasında idarə etmələri üçün zəruri prinsipləri türk dilində yazması və əruzunu ilk dəfə türk dilinə tətbiq etməsi və s. türkçülük ideologiyasının formalaşmasında mühüm mərhələ idi.

M.Kaşğari və Y.Balasaqunlu ənənələrini daha sonra Əlişir Nəvai (1441-1501) davam etdirdi. Bu sahədə ən böyük xidməti Ə.Nəvainin ilk dəfə türk dilində “Xəmsə” yaratması oldu. Bununla da türk təfəkkürünün və türk dilinin “Xəmsə” kimi möhtəşəm sənət nümunəsi yaratmağa qadirliyini bir daha sübuta yetirdi. O, türk dilinin gücünün “Xəmsə” zirvəsini də fəth etməyə qadirliyini sübuta yetirdi, amma bununla kifayətlənmədi; bunun təsdiqini elmi əsəri ilə tamamladı: “Mühakimətül-lügəteyn”. Əsərdə fars xalqını və dilini qətiyyənlə aşağılamadan şairin iki dilin müqayisəsi ilə istənilən mətləbin, problemin və fikrin poetik ifadəsində türk dilinin imkanının fars dilindən daha geniş olması elmi cəhətdən əsaslandırılır.

Tarix və tale eyniliyini mənşə eyniliyi tamamlayan türk xalqlarının ədəbiyyatının və bu ədəbiyyatda əks olunan türkçülük ideologiyasının təbliği ona görə vacib və zəruridir ki, bu xalqlar dünya söz sənətinin tarixinə əbədi həkk olunmuş sənətkarlar və bədii nümunələr yaradıblar.

Müasir dövrümüzdə türk xalqları tarixində və ədəbiyyatında türkçülüyn inkişafı türk xalqları arasında əlaqələrin gücləndirilməsi məqsədini güdür, ədəbiyyat, mədəniyyət və incəsənətdə ənənəvi türkçülük davam etdirilir. Bütün bunlar türkçülüynü təbliğ etmək, türk xalqlarını mənəvi dəyərlər baxımından birləşdirmək məqsədinə xidmət edir.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

1. Balasaqunlu Y. Qutadqu bilik- Xoşbəxtliyə aparan elm. Bakı: Azərnəşr, 1994, 492 s.
2. Cəfərov N. Azərbaycan mədəniyyəti məsələləri. Bakı, 2000, 49 s.
3. Əskər R. Mahmud Kaşğari və onun “Divanü-lügət-it-türk” əsəri. Mahmud Kaşğarinin “Divanü-lügət-it-türk” əsərinə ön söz. Bakı: Ozan, 2006, s. 8-52
4. Əzizoglu H. Türklüyümüz. Bakı: AzAtaM, 2007, 224 s.
5. Xəlilov P. Türk xalqlarının və şərq slavyanların ədəbiyyatı. Bakı: Maarif, 1994, 432 s.
6. Kaşğari M. Divanü-lügət-it-türk: 4 cildə; I c./tərcümə edən: R.Əskər/. Bakı: Ozan, 2006, 512 s.
7. Tökin F.H. İslam tarikatları. İstanbul: Sıralar matbaası, (yılısız), 48 s.

Камала Нурулла гызы Наджафова

Ю. Баласагунлу и М. Кашгари как основоположники тюркизма

Резюме

Известны две великие личности, выросшие одновременно в период Караханидов: Я. Баласагунлу и М. Кашгари. Караханиды были первым тюркским государством, принявшим ислам. Наряду с принятием ислама Караханиды сохранили приверженность турецким традициям и внесли свой вклад в создание первых произведений исламской тюркской культуры. В свое время были созданы произведения «Гутадгу-билик» (Ю. Баласагунлу) и «Дивани-лугатит-тюрк» (М. Кашгари). До Ю.Баласагунлу мы не знаем другого произведения турецкого автора на турецком языке о турках, о турецком государстве. «Гутадгу-билик» - шедевр тюркизма. Произведение М. Кашгари «Дивани-лугатит-тюрк» - один из первых и незаменимых примеров систематической борьбы турок за существование турецкого языка. Работа Я. Баласагунлу и М. Кашгари явилась важным этапом в формировании идеологии тюркизма.

Key words: Turkism, Balasagunlu, Kashgari, Karakhanids, ideology

Kamala Nurulla gizi Najafova

Y. Balasagunlu and M. Kashgari as the founders of Turkism

Summary

Two great personalities who grew up at the same time during the Karakhanid period are famous: Y. Balasagunlu and M. Kashgari. The Karakhanids were the first Turkic state to convert to Islam. Along with the adoption of Islam, the Qarakhanids remained attached to Turkish traditions and contributed to the creation of the first works of Islamic Turkic culture. During their time, the works "Gutadgu-bilik" (Y.Balasagunlu) and "Divani-lügətit-türk" (M.Kashgari) were created. Before Y.Balasagunlu, we do not know any other work written by a Turkish author in the Turkish language, about the Turks, about the Turkish state. "Gutadgu-bilik" is a masterpiece of Turkism. M. Kashgari's work "Divani-lugatit-turk" is one of the first and irreplaceable examples of the systematic struggle of the Turks for the existence of the Turkish language. The work of Y.Balasagunlu and M.Kashgari was an important stage in the formation of the ideology of Turkism.

Ключевые слова: тюркизм, Баласагунлу, Кашгари, Караханиды, идеология